

POVIJEST ARMENSKE CRKVE.

(Gregorijevci ili Ečmiadzinci i sjedinjeni Armenci)

Msgr. Dr. Kamilo Dočkal.

SUMMARIUM.

Haeresis Monophysitica ex Syria in Armeniam transgressa novae ecclesiae Monophysiticae autocephalae originem dedit: Ecclesiae Armenicae seu Ecclesiae Gregorianorum dissidentium. Praemissa geographia et historia politica Armeniae nationisque Armenorum ante Christum (art. 1) baptizatio ejusdem nationis saeculo II. et III., praesertim per s. Gregorium Illuminatorem initio saeculi IV. (art. 2. et 3.) describitur. Baptismo suscepto fata Ecclesiae Armenicae saeculo IV. et V., quae duo saecula »aetatem auream« Ecclesiae Armenicae constituunt, art. 4. et 8. enarrantur. Tempore hoc magni illi Patriarchae seu Catholici Armeni vivebant, qui ut doctores et heroes gentis Armenicae celebrantur: veluti Verthanes, Hussik, Pharen, Sahak, Nerses Magnus, Hussik II., Sahak III. ejusque sanctus adjutor Mezrop, Joseph, Giut et Johannes Mandakuni.

Absoluta »aetate aurea« Ecclesiae Armenicae Catholicae, quae hucusque pars erat Ecclesiae universalis, art. 9. origo haeresis Monophysiticae inter Armenos in synodo Vagarshapat anno 491. coeptae et in synodo Dovinensi anno 596 perfectae describitur, quibus brevis historia politica ab initio haeresis usque ad tempora novissima adjecta est. Articulo 10. pugna Ecclesiae Armenicae cum haeticis periculosus Paulicianis et Thondrakitis enarratur. Cum temporis cursu et injuria praeter legitimum Armenorum Patriarcham seu Catholicum, s. Gregorii Illuminatoris successorem, varii novi Catholici enati sunt, eorum origo art. 11. elucubratur. Legitimi Catholici sedes erant civitates: Ashishat, Vagarshapat, Dwin, Rom-Klay, aliorum vero Catholicorum sedes erant: Aghtamar, Jerusalem, Constantinopolis necnon celeberrima urbs Sis.

His enarratis art. 12. literatura Armenorum tractatur, et quidem: Fundatores literaturae (Sahak Magnus et s. Mezrop), »aetas aurea« literaturae Armenorum (Eznik, Moses Khertolahayr, Elishe, Johannes Mandakuni, Lazar, Koriun), auctores saec. 6. et 7., auctores saec. 8.—11. (Johannes Oznetzi, Johannes Patmapan, Chosroe Magnus, Gregorius de Narek, Gregorius Magister, Petrus), nova »aetas aurea« saec. 12.—13. (Nerses Snorhali, Nerses Lampronetzi, Gregorius IV. Degha, Ignatius et Sarkes, Mekhitar Gosch, Johannes Vanakani, Vartan Magnus et alii minores) auctores saec. 16—19. (Georgius Maklayen, Jakob Nalian, Mguerditch Emin, Karapet Mrkschian, Arsak Ter Mikelian, Malachias Ormanian).

Literatura Armenorum absoluta doctrina Armenorum dissidentium art. 14. describitur, et quidem: Christologia, Mariologia, doctrina de sacramentis et de novissimis.

Articulo 15. historia unionis Armenorum dissidentium temporis cursu describitur, et quidem praeprimis conatus unionis cum Ecclesia Byzantina, dein conatus unionis cum Sede Romana tempore Catholicorum Gregorii II. Vahram, Gregorii III. Bahlavuni, Gregorii IV. Deghae. Hisce absolutis historia unionis Florentinae anno 1439. sequitur, relationes Catholicorum Armenorum ex Etschmiadzin et Sis erga Sedem Romanam ab anno 1441 usque ad annum 1740. describuntur, unio denique stabilis cum serie Catholicorum non interrupta ab anno 1740. usque hodie delineatur.

In fine organizatio Ecclesiae Armenorum unitae cum statistica hodierna statusque cleri saecularis et regularis additur.

Iz Sirije se monofizitsko krivovjerje proširilo na sjever i na jug. Na sjeveru je zahvatilo Armeniju, odakle je prešlo u Georgiju i Albaniju. Na jugu je prodrlo u Egipat, odakle se presadilo u Etiopiju. U Siriji se Monofiziti zovu Sirci, u Armeniji Armenci, koji se u najnovije doba rado zovu i Gregorijci, u Egiptu Kopti. Ove tri monofizitske crkve, koje se sačuvaše do danas, nisu nikada u povijesti tvorile jednu vjersku zajednicu, nego je svaka od njih bila u upravi posve nezavisna. One su posve autokefalne. Niti priznavaju jednu zajedničku glavu, kojoj bi sve bile podložne, niti su ikada pokušale sazvati jedan svoj ekumenski sabor.¹

Ovdje je red, da govorimo o armenskoj crkvi.

1. Geografija i politička povijest Armenije.

Armenija je zemlja, koja leži između Crnog mora, Kaspijskog jezera i Mesopotamije. Na istoku ima Aserbeidžan, Kaspijsko jezero i Širvan, na sjeveru Georgiju ili Iberiju, Kur (Cyrus) i Mingreliju (Colchis), na zapadu Malu Aziju, na jugu Mesopotamiju i kurdsko gorje (Asiriju).² Glavni dio Armenije od Kaspijskog jezera prema zapadu sve do Eufrata zvao se Velika Armenija, a sastojao se od 15 pokrajina. Za vladanja prve armenske dinastije pripala je Velikoj Armeniji Malá Armenija, koja je prema ratnoj sreći mijenjala granice, te se protezala u Malu Aziju graničeći sa Cilicijom, Ka-

¹ M. Jugie: *Theologia dogmatica christianorum orientalium ab ecclesia dissidentium*, Tom. V, Paris 1935, st. 357.

² Po svom položaju ležeći između Crnog mora, Kaspijskog jezera i mesopotamske ravnice naliči Armenija jednomu ogromnom visokom gorovitom otoku, koji se uzdiže nad pomenute krajeve između 37° i 42° sjeverne širine i 31° do 47° meridijana. Sr. J. Hergenröther: »Armenien« u J. Hergenröther—Fr. Kaulen: »Kirchenlex.« I. Freiburg, 1882, st. 1324.

padocijom i Helespontom. Ona je dobivala imena p r v a , d r u g a , t r e ć a i ć e t v r t a Armenija.³

Radi svog visokog položaja, radi toga što se iza potopa Noeva barka zaustavila na Araratu, pa se odande razmnožio rod ljudski po svoj zemlji, radi toga što je Armenija geografski spojna veza između Istoka i Zapada, na razmeđu raznih kultura, bila je Armenija vazda u velikom ugledu. Preko Armenije nesamo da su se prelijevale vojske vladara, željnih osvajanja, nego su se tu unakrštavale razne kulture.⁴ Izvanredan geografski položaj doveo je armenski narod u povijesti do velikih nesreća u političkom pogledu, ali je imao i velikih probitaka u kulturnom i vjerskom pogledu.

*

Prema domaćoj predaji počima povijest Armenije Haikom, sinom Thogorme iz plemena Jafetova, o kome govori genealogija Mojsijeva.⁵ Haik se oteo vlasti Bela ili Nimroda u Babiloniji, kamo su se poslije potopa Noevi potomci naselili, pa se nastanio sjeverozapadno od Ararata. Tu je pokorio pučanstvo, koje se umnožalo od nekih potomaka Noevih, što su tamo zaostali, te je osnovao grad, koji preda svome nećaku Kadmosu. Odande pođe dalje na zapad, pa u visoravni Harkh sagradi grad Haikašen.⁶ Svetkovina Navassart, koju je armenski narod i u pogansko i u kršćansko doba slavio kao početak nove godine (11. augusta), uspomena je na osnutak glavnoga grada novog armenskog naroda i početak njegova nacionalnog života. Armenski povjesničar L. Alishan veli, da je to bilo g. 2492. prije Krista.⁷ Haika je naslijedio njegov sin

³ Sr. Atlas: L'Empire romaine Byzantin sous Justinien, u djelu C. Lagier: L'Orient Chrétien des apôtres jusqu'à Photius, Paris 1936, st. 473 ss.

⁴ Sr. Pav. Essabal, Mehitarist: »Armenja Chrzescijanska«, u »Oriens«, Warszawa, 1937, br. 5, st. 35.

⁵ Gen. 10, 3.

⁶ Moses iz Chorene: Povijest Armenije, Venecija 1881, Knj. I, gl. 10 ss. (u armenskom jeziku).

⁷ L. Alishan: Stara vjera i poganska religija Armenaca, Venecija 1895 (u armenskom jeziku) i L. Alishan: Le Haikh, sa période et sa fête, Paris 1880.

Armenak, od kojega Armenci izvode svoje ime. On ostavi svojoj braći Choru i Manavazu kraj oko Harkha, pa se povuče na sjeveroistok u kraj oko Aragtha u pokrajini Ararat.

Kao najslavniji vladar iz kuće Haikove spominje se Aram, koji je slavodobitno prodro u Mediju i u Kapadociju, koji je potukao Babilonce i sklopio savez s Nimrodovim (Belovim) nasljednikom Ninom. Još je većma legendama ovijen Aralijepi, za kojega se iza smrti Ninove otimala kraljica Semiramida. Kad je Ara prezreo Semiramidinu ljubav, zavojšti ova na njega, te ga svlada, i na Araratu sagradi sebi ljetnu rezidencu.⁸ Semiramida postavi sina ubijenog Are za regenta u Armeniji. Tako posta Armenija ovisna o Asiriji. Poslije pada Niniva dođe u ovisnost od Babilonije. Prema pričanju Mosesa iz Chorene armenski je kralj Haikak II. pratio babilonskog kralja Nabuhodonosora na vojnom pohodu u Jerusalem. Odande je sa sobom u Armeniju kao roba poveo židova Sempata (Šambatha) s obitelji. Iz te obitelji — vele — potiče vrlo ugledna porodica Bagratunida, koja živi do danas. U dugom nizu armenskih kraljeva, što ih Moses navodi sve do dobe kralja Aleksandra Velikog, ističe se slavom kralj Tigranes, koji svlada i pogubi medijskog kralja Astijaga. Njegovo kraljevstvo obuhvatalo je Veliku i Malu Armeniju. Posljednji armenski kralj, vazal perzijski, Vahse, pade u borbi s Aleksandrom Velikom.¹⁰ Aleksandar Veliki učini Armeniju svojom pokrajinom.

Poslije smrti Aleksandra Velikoga potpade Armenija pod sirske kraljeve iz roda Seleukovića. Antioh Veliki podijeli zemlju u dvije satrapije. Nad Velikom Armenijom postavi Artaksiju, a nad Malom ili Sofenom postavi Zariada. Kad je Antioh g. 189. bio od Rimljana svladan, učinise se oba satrapa pomoću Rimljana samostalnim. Sirski kralj Antioh Epifan domogne se doduše opet Velike Armenije, nu morade ostaviti Artaksiju kao regenta. On si je znao za neko vrijeme pripojiti i Malu Armeniju. Njemu se pripisuje postanak grada Artaksate.¹¹

⁸ Moses iz Chorene: op. cit. Gl. 16.

⁹ J. Hergenröther, op. cit. st. 1325 ss.

¹⁰ Moses iz Chorene, op. cit. gl. 29.

¹¹ A. v. Gutschmid: Geschichte Irans und seiner Nachbarländer, Tübingen 1888, st. 40.

Iza smrti Artaksije padne Armenija oko g. 150. pod vlast Parta, dok ju nije Pompej djelomice osvojio za rimsko carstvo. Za dugo vremena osta Armenija jabuka, za kojom se otimahu Rimljani i Parti. Ona je bila predmet svađe između Irana i Rima. U to doba svađe izvojštiše si Armenci neku sje-nu slobode pod protektoratom Rima. Simbol ove slobode je krunidba kralja Tiridata, koja je s velikim slavljem obavljena u Rimu za cara Nerona g. 67. Rimski protektorat nad kraljevstvom Armenije priznadoše i Parti.¹²

Time smo se s historijom Armenije primakli eri kršćanskoj.

Hoćemo li imati sliku o veličini armenskog kraljevstva u doba prije kršćanstva, moramo prema starim armenskim povjesničarima izbrojiti sve pokrajine armenske države. U doba najvećeg cvata brojila je armenska država 15 pokrajina, te su: 1. Visoka Armenija (kraj na gornjem toku Eufrata kod Ersingiana i Erserun-Karina); 2. Četvrta Armenija (kraj oko Sofene na jugu države, sjeverno od gorja Taurus); 3. Aghdznikh na gornjem Tigrisu; 4. Tutuberan (kraj zapadno i sjeverozapadno od jezera Van); 5. Mokkh (kraj na jugozapadu od jezera Van); 6. Korčekh (današnji Bohtan); 7. Perzijska Armenija (kraj na sjeverozapadu od jezera Urmija prema Atrpakanu); 8. Vaspurakan (na jugoistoku od jezera Van); 9. Siuni (kraj na istoku od Vaspurakana, sjeverno od Perzijske Armenije, na donjem Araksu); 10. Arthsakh (sjeverno od Siuni, zapadno od jezera Van); 11. Faitakaran (prema Kaspijskom jezeru, na donjem toku Araksa i na njegovu ušću u Kur); 12. Udi (kraj na rijeci Kuru i u području Alana); 13. Gugarkh (na sjeverozapadu Iberije); 14. Taikh (kraj na izvoru Eufrata i na zapadu od visoke Armenije); 15. Ararat (dolina Araksa u srednjem toku rijeke).¹³

*

Daljnja povijest Armenije nije nego vječna patnja. Za njom su se kao za ključem Azije otimale sve susjedne velike države: staro rimsko carstvo, Perzija, istočno bizantsko carstvo, kasnije Arapi, Kurdi, Turci; u najnovije doba Turska, Rusija i Perzija.

Rimski car Trajan učini g. 114. Armeniju rimskom pokrajinom, nu već g. 117. dade car Hadrijan Armeniji slobodu pod žezlom kraljeva iz roda Arsacida. Tako osta do g. 232.

¹² Kritičku ocjenu djela stare povijesti Armenije, naročito podatke Mosesa iz Chorene prema spomenicima klinovog pisma i novije historije podaje detaljno Sim. Weber, profesor u Freiburgu u svom djelu: *Die katholische Kirche in Armenien (Ihre Begründung und Entwicklung vor der Trennung)*, Freiburg 1903, st. 1—25.

¹³ Sonkry: *Geographie de Moïse de Corène*, Wien 1881, st. 29 ss. (izdanje u francuskom i armenskom jeziku).

Te je godine Ardašir, perzijski kralj iz roda Sassanida, svladao i pogubio kralja Kosrou, nu već u drugoj poli 3. stoljeća steče Kosroin sin Tiridat pomoću Rimljana slobodu od Perzije. T i r i d a t primi sveti krst po G r e g o r i j u P r o s v j e t i t e l j u. S kraljevskim dvorom primi krst i cijeli narod, koji je do sada bio odan politeizmu. Pošto je doskora i rimsko carstvo primilo kršćanstvo, nađe Armenija u istočno-bizantskom carstvu političku i religioznu potporu protiv Perzije, koja se neprestano htjela domoći Armenije. Borbe između rimskog carstva i perzijske države bile su žestoke, a trpjela je — Armenija. Konačno bude Armenija g. 387. podijeljena između B i z a n t a i P e r z i j e. Od g. 387. do 428. imali su Perzijci u perzijskoj Armeniji posebne kraljeve iz roda Arsacida. Iza detronizacije posljednjeg kralja Artašesa g. 428. dolaze u perzijsku Armeniju perzijski upravitelji, zvani marzpani, koji tamo vladahu do g. 633, t. j. do sloma perzijske države i Sassanida.¹⁴ Između Arapa, novih gospodara Perzije, i bizantskog carstva planuše ratovi, od kojih je opet mnogo stradala Armenija. A r a p i su u nekadanju Perzijsku Armeniju kao upravitelje slali t. zv. o s t i k a n e. Čast upravitelja nije bila nasljedna. O daljnjoj političkoj Armeniji bit će govora na drugom mjestu.¹⁵

2. Pokrštenje Armenaca.

Prikazavši u kratkim crtama političku povijest Armenije prelazimo na pokrštenje Armenaca i na povijest crkve u Armeniji.

Armenska predaja tvrdi, da su sv. Evanđelje u Armeniji naviještali već sami apostoli, odnosno apostolski učenici, i to na poticaj samog Spasitelja. O pokrštenju Armenaca postoje dvije legende: Tadejeva i Bartolomejeva legenda. Prema prvoj bi prvi apostol Armenije bio sv. Tadej, a prema drugoj sv. Bartolomej.

Za prvu legendu postoje dva sastavka: armenski i sirski. Armenski sastavak nalazi se kod armenskog povjesničara Mo-

¹⁴ V. Himpel: »Armenien, das Land und seine Geschichte« u J. Hergenröther — Fr. Kaulen: »Kirchenlex.« Freiburg. 1882, I, 1324 ss.

¹⁵ V. Himpel, op. cit. st. 1335—1340. Nadalje sr. Sim. Weber: »Armenien« u M. Buchberger: »Lex. für Theol. und Kirche« I, 1930, st. 663—669. — I. de Morgan: Histoire du peuple armenien, Paris 1919.

sesa iz Chorene.¹⁶ Prema ovomu izvještaju svodi se dolazak sv. Tadeja u Edesu i Armeniju u vezu s kraljem Abgarom iz Ede-se i Armenije. Pošto je Abgar od svojih poslanika, koje je poslao rimskom zapovjedniku Marinu u Eleutheropolis, doznao za čudesa Isusova, zaželio je sam, da se stavi s njime u saobraćaj. Predaja je sačuvala list, što ga je Abgar pisao Spasitelju, kao i list, što ga je Spasitelj pisao Abgaru.¹⁷ Kako je Isus u svome listu navijestio, poslan je iza uzašašća u Edesu k kralju Abgaru Addej ili Tadej, jedan od 70 učenika Isusovih. On da je bio od kralja Abgara radosno primljen, na što ga je izliječio. Poslije toga je u gradu Edessi propovijedao kršćanstvo, pa je obrativši kralja i podanike ondje sagradio prvu crkvu. Pošto je kralj Abgar prema Mosesu bio i kralj Armenije, bio je time udaren prvi osnov kršćanstva.

Euzebijije Cezarejski spominje u svojoj crkvenoj povijesti izvještaj o Abgaru iz Edesse i obraćenju njegovu i grada po Tadeju, jednomu od 70 učenika Isusovih, spominje listove Abgara i Isusa, te se poziva na edessanske arhive, ali bez navoda autora ili vrele.¹⁸ I Moses iz Chorene poziva se na arhiv iz Edesse. On označuje i ime autora. To je *L e r u b n a* ili bolje *L a b u b n a*, sin pisara *A f š a d a r a*.

¹⁶ Sr. Moses iz Chorene: Povijest Armenaca (u armen. jeziku). Izdao L. Alishan u Veneciji g. 1868, II, c. 31. ss.

¹⁷ Kod Mosesa iz Chorene glasi Abgarov list: »Abgar, sin Aršama, knez, Isusu, Spasitelju i dobročinitelju, koji se ukazao u zemlji jerusalamskoj, pozdrav. Čuo sam o Tebi i o ozdravljenjima, koja su se zbila Tvojom rukom bez uporabe lijekova i trava. Pripovijeda se naime, da Ti činiš slijepe da progledaju i hrome da hodaju i da liječiš gubave. Ti tjeraš zle duhove i ozdravljaš nesretnike, koji su pogođeni dugim bolestima. I mrtve uskrisuješ. Pošto sam sve ovo o Tebi čuo, spoznao sam, da si Ti ili Bog, koji je s neba sišao da tvoriš ova djela, ili da si Sin Božji, pa to ovakova djela tvoriš. Radi toga pišem Ti i ja, moleći Te, da imaš dobrotu potruditi se do mene, da me izliječiš od boli, na kojima trpim. Čuo sam, da se Židovi ljute na Te i da Te žele progoniti. Gle, ja posjedujem jedan grad; on je doduše malen, nu lijep i dostatan za nas obojicu.«

Odgovor Isusov, što ga je dao pisati po apostolu sv. Tomi, glasi: »Blago onomu koji vjeruje u me, ma da me nije ni vidio. Jer je pisano o meni: Oni koji me vide ne će u mene vjerovati, a oni koji me ne vide ti će u mene vjerovati, i ti će živjeti. Što se pak tiče tvojega poziva da dođem k tebi, to se dolikuje, da se ovdje izvrši za što sam poslan. Nu kada to izvršim, tada ću biti uznesen k Onomu koji me je poslao. A kad budem uzvišen, tad ću poslati k tebi jednog učenika, da ti ublaži boli, pa da tebi i onima, koji su kod tebe dadem život.« Moses iz Chorene, op. cit. II, 25, 26.

¹⁸ Eusebius Caesarensis: *Historia ecclesiastica*, I, 13. Migne, PL. XX, 134.

L. Alishan otkrio je g. 1852. među rukopisima nacionalne biblioteke u Parisu armenski sastavak Tadejeve legende, pa ga je izdao g. 1868. Međutim je Englez Cureton¹⁹ našao i sirske sastavak iste legende, kojoj je autor Labubna. Rukopis međutim nije bio potpun, jer u njemu manjkaju listovi Abgara i Isusa. Potpuni sirske tekst našao se nekoliko godina kasnije u jednom petrogradskom rukopisu. Izdao ga je Georg Philips.²⁰

Osim Tadejeve legende postoji druga Bartolomejeva legenda, prema kojoj je i sv. Bartolomej bio vijesnik sv. Evanđelja u Armeniji. Sadržaj te legende je slijedeći: Sv. Bartolomej, apostol Kristov, došao je u Armeniju 29. godine kraljevanja Sanatruka. Najprije je došao u kraj Golthn u Vaspurakanu, gdje je već djelovao sv. Tadej. Onda je na ponuku sv. Tome apostola prešao u krajeve oko Hera i Carevanda. Kad je obratio Sanatrukovu sestru Ogohi na kršćanstvo, pa kad je Sanatruk saznao o uspješnom djelovanju sv. Bartolomeja, digne protiv njega progonstvo. Sv. apostol je s mnogo drugih vjernika, među kojima je bila i kraljeva sestra Ogohi, podnesao mučeništvo. Predaja nije točno označila grad, gdje je apostol bio mučen, nego se kao gradovi njegova mučeništva spominju Urbanopolis, Urbianos, Urbanos, Arevbanus ili Albanopolis.²¹

Ma da se pripovijest o Abgaru²² ubraja među apokrifne spise prvog kršćanskog doba, i ma da se podaci Tadejeve i Bartolomejeve legende kose s pravom historijom s obzirom na imena kraljeva i na dob,²³ ipak može jezgra obiju legenda da bude historička. Drugim riječima moguće je, da su kršćanstvo

¹⁹ Cureton: *Ancient Syriac documents to the earliest establishment of Christianity in Edessa and the neighbouring countries, with a preface by W. Wright.* London, Williams and Norgate. 1864.

²⁰ Georg Philipps: *The doctrine of Addai the Apostle, now first edited in a complete form in the original Syriac with an English translation and notes.* London 1876.

²¹ Moesinger: *Vita et martyrium sancti Bartholomaei Apostoli ex sinceris fontibus armeniis in linguam latinam conversa,* Salzburg 1877.

²² O Abgaru i njegovim pismima postoji cijela literatura. Opsežno je pisao o tom Armenac J. Dashian: »Zur Abgarsage« u »Wiener Zeitschrift zur Kunde des Morgenlandes«, Wien 1890. i »Počeci crkve u Edessi i priča o Abgaru« u armenskom časopisu: »Hantess Amsoreah«, Wien 1889.

²³ Obje legende podvrgao je historičkoj kritici Dr. Simon Weber u svom djelu: *Die katholische Kirche in Armenien,* Freiburg i. Br. 1903, st. 55—104.

unesli u Armeniju već sami apostoli odnosno njihovi učenici. Na tu nas pretpostavku nukaju slijedeće okolnosti.

Koncem 1. i početkom 2. stoljeća useljuju se u Armeniju Židovi, i to već u doba kralja Tigrana. Znade se, da je Polemon II, kralj Ponta i Cilicije, primio židovsku vjeru.²⁴ Isto se pripovijeda za kraljicu Helenu iz Adiabene.²⁵ Veliki svećenik Hirkan živio je kao prognanik na području kralja Abgara V.²⁶ na granici Mesopotamije. Prema apokrifnoj »Oporuci G. N. Isusa Krista« poslao je sam Gospodin jednog apostola u Armeniju.²⁷ Odatle se ne može doduše ništa zaključivati. Nu vjerojatno je, da apostoli dijeleći si zemlje za naviještanje sv. Evanđelja nisu mogli zaboraviti Armenije, zemlje oko Ararata, gdje je počivala arka Noeva i gdje je bila nova kolijevka roda ljudskoga. Među onima, koji su na dan Duhova slušali propovijed sv. Petra, bijahu Parćani, Međani, Elamci, stanovnici Mesopotamije, Kapadocije, Ponta, Azije . . . sve narodi, koji okružuju Armeniju.²⁸ Vjerojatno je, da su apostoli prije svega pošli k onim narodima, gdje je preko duhovskih hodočasnika jerusalamskih bio već pobuđen interes za kršćanstvo. A među ova bi po svim znakovima spadala i Armenija. Sv. Petar upravlja svoju prvu poslanicu odabranim strancima iz Ponta, Galacije, Kapadocije i Bitinije.²⁹ Pa to je i prirodno, jer su trgovačke, vojničke i političke prilike dosta vezale Armeniju s Judejom. Armenija je imala isto uske veze s Pontom i Kapadocijom. Ako je kršćanstvo doneseno od apostola u Perziju i Partiju, postoji sva vjerojatnost, da su apostoli ili apostolski učenici posjetili i Armeniju, za što svjedoče Tadejeva i Bartolomejeva legenda.

Postoji tradicija, zabilježena kod Mosesa iz Chorene, da su u Armeniji propovijedali i apostoli sv. Simon i sv. Juda.³⁰ Najviše oslona ima predaja o sv. Bartolomeju, koja ima uporišta i u Rimskom Martirologiju kod sv. Bartolomeja za dan

²⁴ Jos. Flavius: *Antiquitates Judaicae* XX, 7, 3.

²⁵ Jos. Flavius, op. cit. XX, 2, 2.

²⁶ Jos. Flavius: *De bello Jud.* I, 5. 11. 17. *Antiquitates Judaicae* XIV, 2.

²⁷ »Testamentum Dom. Nostri Jesu Christi«, Ed. Ignatii Ephremi II. Rahmani, Mainz, 1899, st. 14. ss.

²⁸ Dj. Apost. 2, 9 s.

²⁹ I. Petr. 1, 1: »Petrus, apostolus Jesu Christi, electis advenis dispersionis Ponti, Galatae, Cappadociae, Asiae et Bithiniae«.

³⁰ Moses iz Chorene: »Povijest Armenaca« II, 34.

24. augusta.³¹ Ma kako bile osnovane stare predaje, koje su pobilježili armenski historici Moses iz Chorene, u svojoj »Povijesti Armenaca«, Koriun u svom »Životopisu sv. Mezropa«, Faustos iz Bizanta iz konca 4. i početka 5. st., Elishe iz 5. st., Eznik iz 5. st. u djelu »Protiv krivovjerja«, Agathangelos u djelu »Povijest obraćenja Armenije«, Lazar iz Farpa iz 7 st., ipak te predaje nisu još postigle historičku izvjesnost.³²

*

Ako su prvi počeci kršćanstva i zasađeni na armenskom tlu već u doba apostolsko, ipak se kršćansko sjeme nije moglo razviti uslijed loših političkih prilika. Sjeme bačeno u zemlju čekalo je vrijeme slobode, kad će moći proklijati, uzrasti i razviti se. Bilo je to doba, kad su Iberci ili Georgijevci zavladaali nad Armenijom, doba ratova i prolijevanja krvi. Nije bilo bolje ni doba od Tigrana do dolaska Arsacida na vlast. Nešto bolje vrijeme nastaje za kralja Tiridata I, dok nije rimski car Trajan učinio Armeniju svojom provincijom. U to vrijeme došli su novi vjerovjesnici. Kad su rimski progoni zahvatili i Armeniju, mogu i Armenci da pišu svoja »acta martyrum«. G. 107. mučeni su bili asceti pod vodstvom Sukiasa, koji da je bio učenik sv. Tadeja. G. 130. mučeni su u kraju Bagrevandu asceti Oskeanci u vrijeme kralja Artavasda. U doba progona Hadrijanova stavlja legenda 10.000 vojnika, koji su se kratili žrtvovati bogovima, pa su na gori Araratu bili pribijeni na križ.³³

Da je početkom 3. st. bilo u Armeniji kršćana, svjedoči Tertulijan, koji i Armeniju ubraja među zemlje što su u njegovu vrijeme imale kršćanstvo. Uz Mediju, Frigiju, Kapadociju izrično stavlja on i Armeniju.³⁴ Bilo je to u doba, kad je

³¹ »Statistica con cenni storici«, S. Cong. Orient., Roma 1932, st. 78.

³² Msgr Asgjan: »La s. Sede e la Nazione Armena« (— L'indipendenza della chiesa armeno-gregoriana —). Bessarione An. III, Roma 1899— st. 303:« Che s. Bartolomeo abbia predicata la »buona novella« nell' Armenia, nella Caldea, nelle Indie e nell' Arabia felice, gdi annali ecclesiastici ed i più celebri critici l' ammettono, perchè è fatto tramandoci dalle tradizioni radicatissime di popoli Orientali differenti; ma bisogna confessare che tale fatto non è ancora passato fin ad oggi allo stato di verità storica. Dello stesso valore è altresì l' assertione di Mosè di Corene, storico armeno del quinto secolo, il quale pretende che il medesimo Apostolo venisse scorticato e crocifisso dal Sovrano dell' Armenia, nella città di Arepan«.

³³ Sr. Cl. Galanus: *Historia armena, ecclesiastica et politica, Coloniae* 1686, st. 10.

³⁴ Tertulijan: *Adversus Judaeos*, Migne, PL II, 610.

Vagaršakh, sin Sanatrukov, vladao u Armeniji (oko 212). Kršćanstvo se u Armeniji nešto više organiziralo za vrijeme kralja Kosroe II. (218—252), koga Armenci zovu Velikim. Broj je kršćana bio već tako velik, da su poganski hramovi opustjeli. Stalno je, da je u vrijeme Kosroe bio u Armeniji biskupom Me z u r a n e s.³⁵ Kršćanstvo je u Armeniju dolazilo iz Edesse i iz Antiohije. Za kasnijih rimskih progona dala je Armenija nove mučenike: sv. Polyeukta u Meliteni, sv. Blaža, biskupa u Sebastii, 40 mučenika u Sebastii.³⁶

3. Sv. Gregorije Prosvjetitelj.

Pravim apostolom svojim smatraju Armenci ipak sv. Gregorija Lusauvoriča (Prosvjetitelja), koji je pokrstio kralja Tiridata (Trdata) III (286—342), a s njim i narod, te koji je proveo organizaciju kršćanske crkve u Armeniji.

Pad Arsacida u kraljevstvu Parta i osnutak dinastije Sassanida u Perziji stvoriše preduvjete za potpuno pokrštenje Armenije. S Kosroem Velikim prestao je vazalski odnošaj Armenije prema Rimu, koji je započeo s Augustom, a koji je svoj vrhunac postigao za Nerona. Sada je Armenija došla u vazalski odnošaj prema Perziji, koja je započela ljuti boj s Rimom, što je trajao za Valerijana i njegovih nasljednika.

Imperatori s Tibera nisu mogli mirno gledati perzijsku prevlast u Armeniji. Armenija je bila Rimu ne samo tvrđava Istoka prema Mesopotamiji, nego i čuvar trgovačkih puteva u unutarnju Aziju. Trgovački putevi Rima vodili su k arapskim obalama Crvenog mora, pa onda do istočnog Turkeстана i do doline rijeke Yaxarta prema Samarkandu. Glavni predmet trgovine bila je svila, koju u grčkoj literaturi prvi spominje Aristotel, a kod Rimljana pisci Augustovog doba. Tu su svilu upoznali Rimljani na zastavama svojih neprijatelja Parta. Dok je dosad u Rimu bila u porabi samo polusvila, dolaze iza Helioğabala potpuno svilena odijela. Sv. se Jeronim tuži, da se smatra redovnikom, tko ne nosi »vestem sericam«. Usto je Armenija bila bogata rudama i žitom.³⁷

³⁵ Eusebije Cez.: *Historia Ecclae* VI, 46. 2.

³⁶ Sr. C. Lagier: *L'Orient Chrétien des apôtres jusqu'à Photius*, Paris 1935, st. 89.

³⁷ Sim. Weber: *Die katholische Kirche in Armenien*, Freiburg i. B. 1903, st. 104. ss.